

HAYDOVCHILARDA IRODAVIY XUSUSIYATLARNI SHAKLLANISHINING
IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Alibayev Behzod Farxod o'g'li

“Toshshahartransxizmat” AJda psixolog

behzodaliboyev@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada haydovchilarda irodaviy xususiyatlarning shakllanishi va namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik jihatlari tahlil qilinadi. Haydash jarayoni insondan nafaqat texnik bilim va amaliy ko'nikmalarni, balki o'z xatti-harakatlarini boshqarish, vaziyatni to'g'ri baholash, hissiy holatini nazorat qilish, sabr-toqatli bo'lish, mas'uliyatni his etish va xavfli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish kabi irodaviy sifatlarni ham talab etadi. Haydovchilarda irodaviy xususiyatlarni rivojlantirish xavfsiz haydash madaniyatini shakllantirishning muhim psixologik sharti sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar: *Irodaviy xususiyatlar, haydovchi psixologiyasi, irodaviy barqarorlik, o'zini nazorat qilish, qat'iyatlilik, sabr-toqat, mas'uliyatlilik, intizomlilik, mustaqillik, stress, yo'l harakati xavfsizligi, ijtimoiy muhit, haydash madaniyati, xulq-atvor, qaror qabul qilish, psixologik tayyorgarlik*

Haydovchilik faoliyati insonning kundalik hayotidagi mas'uliyatli faoliyat turlaridan biri bo'lib, u texnik bilim, amaliy ko'nikma va psixologik tayyorgarlikning o'zaro uyg'unligini talab etadi. Avtomobil boshqarish tashqi tomondan oddiy mexanik harakatlar yig'indisiga o'xshab ko'rinsa-da, amalda haydovchi doimiy ravishda atrof-muhitdan axborot qabul qiladi, uni tahlil qiladi, yo'l sharoitini baholaydi, boshqa harakat ishtirokchilarining xatti-harakatlarini oldindan taxmin qiladi, tezkor qaror qabul qiladi va o'z harakatlarini nazorat qiladi. Ayniqsa, murakkab yo'l sharoitlari, tirbandlik, noqulay ob-havo, vaqt bosimi, boshqa haydovchilarning agressiv xatti-harakatlari yoki kutilmagan vaziyatlar haydovchidan kuchli psixologik barqarorlikni talab qiladi. Bunday sharoitlarda insonning bilim va tajribasi bilan bir qatorda uning irodaviy xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki haydovchi ko'pincha o'z istagi bilan yo'l qoidalari o'rtasida tanlov qilishi kerak bo'ladi. Masalan, haydovchi manziliga kechikayotgan bo'lishi mumkin, yo'l esa tirband. Bunday vaziyatda u tezroq yetib borish maqsadida tezlikni oshirishi, xavfli quvib o'tishga urinishi yoki svetofoarning taqiqlovchi signaliga e'tibor bermasligi mumkin. Ammo irodaviy jihatdan barqaror haydovchi vaqt bosimiga qaramay o'z xatti-harakatini nazorat qiladi, xavfni baholaydi va xavfsiz harakatni tanlaydi. Shu ma'noda irodaviy xususiyatlar haydovchining yo'l harakati jarayonidagi ongli va mas'uliyatli xulq-atvorini ta'minlovchi psixologik mexanizmlardan biri hisoblanadi. Iroda psixologiyada insonning o'z xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarishi, maqsad sari intilishi, tashqi va ichki to'siqlarni yengib o'tishi hamda zarur hollarda o'z istaklarini cheklay olishi bilan bog'liq psixik jarayon sifatida tushuniladi.

Irodaviy xususiyatlar esa shaxsning turli vaziyatlarda o'z faoliyatini boshqarishida muntazam namoyon bo'ladigan sifatlar tizimidir. Haydovchilik faoliyati nuqtayi nazaridan qaralganda, irodaviy xususiyatlar ayniqsa muhimdir, chunki avtomobil boshqarishda insonning har bir qarori ma'lum darajada xavfsizlik bilan bog'liq bo'ladi. Haydovchi yo'l sharoitini baholaganidan so'ng "hozir quvib o'tish kerakmi yoki kutish kerakmi?", "tezlikni oshirish mumkinmi?", "yo'l berishim kerakmi?", "asabiylashgan bo'lsam, qanday qilib o'zimni tinchlantiraman?" kabi ko'plab qarorlarni qabul qiladi. Ushbu qarorlarning sifati insonning bilim va tajribasi bilan birga o'zini boshqarish qobiliyatiga ham bog'liq. Shu sababli professional haydovchining psixologik tayyorgarligida irodaviy sifatlarni shakllantirish masalasi alohida o'rin tutadi.

Haydovchilarda irodaviy xususiyatlarning shakllanishi faqat individual psixologik jarayon emas, balki ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq hodisadir. Insonning irodaviy sifatlari uning butun hayoti davomida shakllanadi va rivojlanadi. Oila, maktab, kasbiy ta'lim, do'stlar, jamoadagi munosabatlar, ijtimoiy me'yorlar va shaxsning hayotiy tajribasi uning o'zini boshqarish qobiliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, bolaligidan tartib-intizomga o'rgatilgan, o'z vazifalarini mustaqil bajarishga odatlangan, o'z xatti-harakatining oqibatlarini anglashga o'rgangan insonda mas'uliyatlilik va o'zini nazorat qilish kabi irodaviy sifatlar nisbatan barqaror shakllanishi mumkin. Keyinchalik bu xususiyatlar haydovchilik faoliyatida ham namoyon bo'ladi. Aksincha, barcha qarorlarni boshqalar qabul qilib kelgan, o'z xatti-harakatlari oqibatlari haqida kam o'ylagan shaxs uchun yo'l sharoitida o'zini boshqarish qiyinroq kechishi mumkin. Haydovchining irodaviy xususiyatlari uning yo'l harakati qoidalariga munosabatida yaqqol ko'rinadi. Qoidaga rioya qilish faqatgina jarimadan qo'rqish bilan belgilanadigan xatti-harakat bo'lmasligi kerak. Haqiqiy xavfsiz haydash madaniyatida haydovchi qoidaga amal qilishni ichki ehtiyoj va shaxsiy mas'uliyat sifatida qabul qiladi. Masalan, yo'l bo'sh bo'lsa va yo'l harakati qoidalarini buzish ehtimoli yuqori bo'lgan vaziyat yuzaga kelsa, intizomli haydovchi "meni hech kim ko'rmayapti" degan fikr bilan qoidani buzmaydi. U qoidaning maqsadi o'zining va boshqa insonlarning xavfsizligini ta'minlash ekanligini anglaydi. Bu yerda irodaviy nazorat va ichki mas'uliyat o'zaro bog'lanadi. Irodaviy xususiyatlarning eng muhim ko'rinishlaridan biri o'zini tuta bilish hisoblanadi. Haydash jarayonida inson ko'plab emotsional ta'sirlarga duch keladi. Masalan, oldinda ketayotgan avtomobil juda sekin harakatlanishi, boshqa haydovchi signal berib bezovta qilishi, kimdir yo'l bermasligi yoki noto'g'ri burilish qilishi mumkin. Bunday vaziyatlarda haydovchida jahllanish, norozilik, qo'rquv yoki shoshilish paydo bo'lishi mumkin. O'zini tuta biladigan haydovchi esa hissiy impulsni darhol xatti-harakatga aylantirmaydi. U vaziyatni baholaydi va oqilona harakat qilishga intiladi. Masalan, boshqa haydovchining xatosiga javoban tezlikni oshirib, uni quvib ketish yoki keskin manevr qilish o'rniga masofani saqlashni tanlaydi. Bu holatda iroda emotsional impulslarni nazorat qilish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Sabr-toqat ham haydovchi uchun muhim irodaviy xususiyatdir. Ayniqsa katta shaharlardagi tirbandliklar haydovchining sabrini sinovdan o'tkazishi mumkin. Avtomobillar

harakati sekinlashganda ayrim haydovchilar tezroq yurish maqsadida qarama-qarshi yo'nalishga chiqish, keskin yo'l almashtirish yoki boshqa avtomobillar orasiga xavfli tarzda kirishga harakat qiladi. Bunday xatti-harakat ko'pincha vaqtni tejash istagi bilan bog'liq bo'lsa-da, xavf darajasini oshiradi. Sabr-toqatli haydovchi esa tirbandlikni mavjud vaziyat sifatida qabul qilib, xavfsiz masofani saqlaydi va navbatni kutadi. Shu sababli sabr-toqat haydovchining xavfli impulsiv harakatlardan tiyilishiga yordam beruvchi muhim psixologik sifatdir.

Qat'iyatlilik haydovchining murakkab vaziyatda to'g'ri qarorni tanlay olishi bilan bog'liq. Biroq qat'iyatlilikni tajovuzkorlik yoki o'jarlik bilan tenglashtirmaslik kerak. Qat'iyatli haydovchi xavfsizlik talab qiladigan vaziyatda o'z qarorini amalga oshira oladi. Masalan, boshqa yo'lovchi "tezroq haydang" deb talab qilayotgan bo'lsa, haydovchi yo'l sharoitini hisobga olib tezlikni oshirmaslikka qaror qilishi mumkin. Bunda u ijtimoiy bosimga qaramay xavfsiz xatti-harakatni tanlaydi. Demak, qat'iyatlilik ba'zan boshqa insonlarning ta'siriga qarshi turish va xavfsizlik manfaatlarini ustun qo'yish qobiliyatini ham anglatadi.

Haydovchining mas'uliyatlilik xususiyati ham irodaviy xulqning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Avtomobil boshqarayotgan inson faqat o'zining emas, balki yo'lovchilar, piyodalar va boshqa transport vositalari haydovchilarining xavfsizligiga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli haydovchi o'z xatti-harakatining oqibatlarini oldindan tasavvur qila olishi kerak. Mas'uliyatli haydovchi "men xohlaganimni qilaman" tamoyili asosida emas, balki "mening harakatim boshqalarga qanday ta'sir qiladi?" degan savol asosida ish tutadi. Bu esa shaxsning ijtimoiy mas'uliyati va irodaviy nazoratining birlashgan shaklidir.

Haydovchilarda irodaviy xususiyatlarning shakllanishida ijtimoiy taqlid ham muhim rol o'ynaydi. Inson atrofidagi boshqa haydovchilarning xatti-harakatlarini kuzatadi va ulardan ayrim xulq-atvor namunalarini o'zlashtirishi mumkin. Masalan, agar yangi haydovchi doimiy ravishda tezlikni oshiradigan, qoidalarni mensimaydigan haydovchilar orasida bo'lsa, vaqt o'tishi bilan bunday xatti-harakatni odatiy hol sifatida qabul qilishi mumkin. Aksincha, tartibli, sabrli va qoidalarga amal qiladigan haydovchilar orasida bo'lish ijobiy xulq-atvor modellarining shakllanishiga yordam beradi. Shuning uchun haydovchilik jamoasidagi psixologik muhit irodaviy sifatlarning rivojlanishiga bevosita ta'sir qiluvchi ijtimoiy omillardan biridir. Haydovchining irodaviy xususiyatlari shakllanishida kasbiy ta'lim va instruktorning shaxsiy namunasi ham katta ahamiyatga ega. Haydovchilikni o'rgatish jarayonida faqat avtomobilni boshqarish texnikasini o'rgatish yetarli emas. O'quvchi haydovchiga turli vaziyatlarda qanday qaror qabul qilish, stressni qanday boshqarish, shoshilinch vaziyatda qanday harakat qilish va boshqa harakat ishtirokchilarining xatolariga qanday munosabat bildirishni ham o'rganishi kerak. Instruktorning o'zi sabrli, vazmin va intizomli bo'lsa, bu xatti-harakat o'quvchi uchun ijtimoiy namuna vazifasini bajaradi. Haydovchilik faoliyatida o'zini nazorat qilish alohida ahamiyatga ega. O'zini nazorat qilish insonning o'z xatti-harakatlarini kuzatishi, ularni baholashi va zarur hollarda tuzatishi bilan bog'liq. Masalan, haydovchi o'zida charchoq yoki asabiylashish kuchayganini sezsa, bu holatni e'tiborsiz qoldirmasdan, ehtiyotkorlikni oshirishi yoki zarur bo'lsa, dam olish uchun

to'xtashi kerak. O'zining psixologik holatini baholay olish ham irodaviy yetuklikning ko'rsatkichlaridan biridir. Chunki inson o'z holatini anglamasa, uni boshqarishi ham qiyinlashadi.

Stress va vaqt bosimi haydovchining irodaviy xususiyatlarini ayniqsa kuchli sinovdan o'tkazadi. Masalan, haydovchi ishga kechikayotgan bo'lishi mumkin. Telefon qo'ng'iroqlari kelmoqda, yo'l tirband, ob-havo yomon. Bunday vaziyatda uning psixologik zo'riqishi kuchayadi. Agar u shoshilish ta'sirida tezlikni oshirsa, xavfli manevrlar qilsa yoki svetofor talablarini buzsa, irodaviy nazoratning susaygani namoyon bo'ladi. Irodaviy jihatdan tayyorlangan haydovchi esa vaqt bosimini tan oladi, ammo xavfsizlik talablarini ustun qo'yadi. U "kechikishim mumkin, lekin xavfli haydamayman" degan qarorni qabul qila oladi. Bu oddiy qarordek ko'rinsa-da, psixologik jihatdan kuchli o'zini boshqarishni talab qiladi. Irodaviy xususiyatlarning shakllanishida shaxsning hayotiy tajribasi ham katta rol o'ynaydi. Haydovchi turli yo'l vaziyatlarini boshdan kechirgan sari muayyan xatti-harakatlar strategiyasini shakllantiradi. Biroq tajribaning o'zi yetarli emas. Tajriba to'g'ri tahlil qilinishi kerak. Agar haydovchi ilgari qoidani buzib, hech qanday salbiy oqibatga duch kelmagan bo'lsa, u noto'g'ri ravishda "bunday qilish xavfli emas" degan xulosaga kelishi mumkin. Aksincha, o'z xatti-harakatlarini tahlil qiladigan haydovchi har bir vaziyatdan psixologik saboq chiqaradi. Shu sababli irodaviy rivojlanish refleksiya, ya'ni o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish bilan ham bog'liq. Haydovchilarda irodaviy xususiyatlarni shakllantirish jarayonida ichki motivatsiya ham muhim ahamiyatga ega. Agar haydovchi qoidalarga faqat jarimadan qo'rqib amal qilsa, nazorat bo'lmagan vaziyatlarda qoidani buzish ehtimoli ortishi mumkin. Agar u xavfsiz haydashni o'zining shaxsiy qadriyati sifatida qabul qilsa, tashqi nazorat bo'lmaganda ham intizomni saqlaydi. Demak, irodaviy xulqning barqarorligi tashqi majburlashdan ko'ra ichki e'tiqod va mas'uliyat bilan mustahkamlanadi. Ijtimoiy muhitda yo'l harakati madaniyatining umumiy darajasi ham haydovchilarning irodaviy xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Jamiyatda qoidalarga hurmat, boshqa harakat ishtirokchilariga nisbatan bag'rikenglik, piyodalarga yo'l berish, tezlikni vaziyatga moslashtirish va xavfsizlikni ustun qo'yish kabi xulq-atvor me'yorlari keng tarqalgan bo'lsa, shaxs uchun ijobiy haydash xulqini shakllantirish osonroq kechadi. Aksincha, qoida buzish odatiy hol sifatida qabul qilinadigan muhitda haydovchining irodaviy qarshilik ko'rsatishi qiyinlashishi mumkin. Shu jihatdan yo'l harakati xavfsizligi nafaqat individual, balki ijtimoiy-psixologik muammo ham hisoblanadi. Haydovchining irodaviy xususiyatlari boshqa psixik jarayonlar bilan ham uzviy bog'liq. Diqqatni uzoq vaqt davomida saqlash, tezkor idrok qilish, vaziyatni xolis baholash, xotiradagi bilimlardan foydalanish va tafakkur orqali muqobil harakatlarni tahlil qilish irodaviy boshqaruv bilan birgalikda amalga oshadi. Masalan, haydovchi uzoq yo'lda charchagan bo'lsa, diqqatning barqarorligini saqlash qiyinlashadi. Bunday paytda iroda faqat "haydashda davom etish" uchun emas, balki o'z holatini to'g'ri baholab, dam olish uchun to'xtash qarorini qabul qilishda ham namoyon bo'ladi. Demak, iroda har doim faoliyatni davom ettirish emas, balki zarur va xavfsiz harakatni tanlash qobiliyatidir. Irodaviy xususiyatlarning shakllanishida psixologik treninglardan ham

foydalanish mumkin. Haydovchilarga stressli vaziyatlarni modellashtirish, qaror qabul qilish mashqlari, emotsional o'zini boshqarish, nafas olish va diqqatni tiklash usullari, konfliktli vaziyatlarda o'zini tutish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar tashkil etish mumkin. Masalan, trening davomida "Siz shoshilyapsiz, oldingizdagi avtomobil juda sekin harakatlanmoqda, orqadan esa boshqa avtomobil signal bermoqda. Nima qilasiz?" kabi vaziyat beriladi. Ishtirokchi o'z qarorini asoslaydi. Bu kabi mashqlar haydovchining o'z xatti-harakatlarini oldindan rejalashtirish va impulsiv qarorlardan tiyilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, haydovchilarda psixologik refleksiyaning rivojlantirish muhimdir. Haydovchi har bir murakkab vaziyatdan keyin o'ziga "Men nima his qildim?", "Nima uchun jahlim chiqdi?", "Qanday qaror qabul qildim?", "Boshqa qanday yo'l tutishim mumkin edi?" kabi savollarni berishi mumkin. Bunday o'z-o'zini tahlil qilish vaqt o'tishi bilan emotsional va irodaviy o'zini boshqarishning kuchayishiga olib keladi.

Umuman olganda, haydovchilarda irodaviy xususiyatlarning shakllanishi murakkab va ko'p omilli jarayondir. Unda shaxsning individual psixologik xususiyatlari, oilaviy tarbiya, ta'lim, kasbiy tajriba, ijtimoiy muhit, tengdoshlar ta'siri, yo'l harakati madaniyati, stressli vaziyatlar va shaxsiy motivatsiya bir-biri bilan o'zaro ta'sirlashadi. Haydovchining xavfsiz xulq-atvori faqat texnik ko'nikmalar bilan belgilanmaydi. U o'z hissiyotlarini nazorat qila olishi, shoshilmasligi, xavfni baholashi, zarur hollarda o'z istaklarini cheklashi, boshqa insonlarning bosimiga berilmasligi va o'z qarorlarining oqibatlarini anglay olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Немов Р.С. Психология. Книга 1. Общие основы психологии. — Москва: Юрайт, 2020.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2019.
3. Маклаков А.Г. Общая психология. — Санкт-Петербург: Питер, 2020.
4. Ильин Е.П. Психология воли. — Санкт-Петербург: Питер, 2009.
5. Карандашев В.Н. Психология: учебник. — Москва: Юрайт, 2021.
6. Столяренко Л.Д. Основы психологии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2018.
7. Ziyocom.net

